

AȘA A ÎNCEPUT AL DOILEA RĂZBOI MONDIAL

THUS BEGAN THE SECOND WORLD WAR

*Colonel (rtr.) prof. univ. dr. Gheorghe BOARU**

Rezumat: *AL Doilea Război Mondial este acum la trei generații distanță, și se împlinesc anul acesta, la 1 Septembrie, 83 de ani de când s-a declanșat. Războiul a lăsat o umbră lungă și foarte întunecată în a doua jumătate a secolului al XX-lea.*

Comemorarea victimelor sale continuă, iar fascinația populară pentru istoria sa este încă vie. Spre deosebire de Marele Război din 1914–1918, al doilea conflict a afectat literalmente întreaga lume, a rezultat în jur de cinci ori mai multe decese și a fost punctat de momente remarcabile de dramă și sacrificiu, toate acestea explicând acel interes persistent.

Distanța cronologică de la acest război a permis, totuși, istoricilor să gândească diferit modul cum să-l descrie și să-l definească, cum să-i explice cursul și, mai ales, ce subiecte ar trebui acum să ne preocupe atunci când ne gândim la experiența și urmările acestui război.

Cuvinte cheie: *Război total; bătălie; Danzig; holocaust; forțele poloneze; diplomația engleză.*

Abstract: *World War II is now at three generations away, and this year, on September 1, it is 83 years since it broke out. The war cast a long and very dark shadow over the second half of the 20th century.*

The commemoration of his victims continues and the popular fascination with his history is still alive. Unlike the Great War of 1914–1918, the second conflict affected literally the entire world, resulted in around five times as many deaths, and was punctuated by remarkable moments of drama and sacrifice, all of which explain that lingering interest.

The chronological distance from this war has, however, allowed historians to think differently about how to describe and define it, how to explain its course, and above all, what topics should now concern us when we think to the experience and consequences of this war.

* Membru titular al Academiei Oamenilor de Știință din România; Membru titular al Academiei de Științe ale Securității Naționale; email: boarugheorghe@yahoo.com.

Keywords: *Total War; battle; Danzig; holocaust; Polish forces; English diplomacy.*

Invazia Poloniei de către Hitler a fost evenimentul care a declanșat al Doilea Război Mondial. Marea Britanie și Franța s-au oferit în a sprijini independența Poloniei și s-au angajat să-i vină în ajutor în cazul unui atac german. Guvernele britanic și francez au emis un ultimatum Germaniei, cerând retragerea acesteia. Hitler a respins această amenințare, crezând că francezii și britanicii erau puțin probabil să facă ceva pentru a opri invazia germană. Când Germania nu a reușit să răspundă la ultimatum, Marea Britanie și Franța au fost atrase într-un alt război și așa s-a născut al Doilea Război Mondial.

În afara cauzelor principale, care au dus în general la declanșarea războaielor, de natură economică, diplomatică, militară, istorică, religioasă,..., cel de-Al Doilea Război Mondial a avut și cauze legate de personalitățile politico-militare ale celor mai puternice state ale vremii și orgoliile acestora.

Al Doilea Război Mondial își merită reputația ca cel mai înfiorător eveniment din istoria modernă pentru modul în care procesele de dezumanizare și ucidere s-au bazat pe așa-zisul calcul rațional.

„Știința și tehnologia cele mai avansate au fost aplicate la cele mai criminale scopuri cunoscute omenirii. Gama de utilizări a fost uluitoare, implicând bombardamente aeriene impersonale, crime depersonalizate în camere de gazare și execuții față în față a comunităților întregi.

Nu este de mirare că, pentru cei 85 de milioane de bărbați și femei care au servit (și au supraviețuit) într-una dintre forțele armate în timpul războiului și pentru populația imensă de oameni prinși în măcel (și supraviețuitori), războiul a fost cel mai de neuitat moment din viața lor”¹.

¹ Joanna Bourke, *The Second World War: A Peoples History*, Publisher: Oxford University Press, USA, Year: 2003, p.14.

O scurtă analiză comparativă a principalelor caracteristici ale celor două războaie mondiale din punctul de vedere al științei militare

Al Doilea Război Mondial (1939-1945) a fost cel mai mare cataclism din istoria modernă. Acesta a fost cu adevărat un „război mondial”.

Dacă comparăm acest conflict cu predecesorul său major **Primul Război Mondial** (1914-1918), cunoscut și sub denumirile „*Marele Război*”, „*Războiul European*” și „*Războiul Națiunilor*”, observăm câteva mari diferențe care ne permit să spunem că **Al Doilea Război Mondial** (1939-1945) a fost într-adevăr un **război total**.

Ampliare războiului și distructivitate excepțională a micșorat până și sacrificiile și pierderile Marelui Război care l-a precedat.

Făcând o analiză comparativă a celor două conflagrații mondiale putem evidenția, din punctul de vedere al unor caracteristici esențiale pentru o analiză militară, multe elemente care le diferențiază și care amplifică caracterul de război total a celei de-a doua, astfel:

- cauze: Primul Război Mondial a fost declanșat de asasinarea arhiducelui Austro-Ungariei („atentatul de la Sarajevo”), în timp ce cel de-al doilea război mondial a fost declanșat de nemulțumirile rezultate în urma primului război mondial, prin Tratatul de la Versailles care a stabilit plăți pentru pagubele și crimele produse în special de Germania, motiv care a fost folosit de Adolf Hitler pentru a împinge Germania la un nou război;

- numărul de state participante - douăzeci și opt la Primului Război Mondial și șaiszeci și unul de state la cel de-Al Doilea Război Mondial;

- grupările de forțe: în primul război: cele două grupări de forțe ale Primului Război Mondial au fost puterile aliate și puterile centrale, în timp ce grupările celui de-Al Doilea Război Mondial au fost Puterile Aliatelor și Puterile Axei. Puterile Axei (sau Puterile Centrale) erau constituite din cele trei puteri principale Germania Nazistă, Italia Fascistă și Japonia imperialistă, care se numeau „Axa Roma-Berlin-Tokyo. Puterile Aliate (Puterile Centrale) s-a constituit alături de „*cei patru mari*”, Regatul Unit, SUA, China și URSS;

- aria geografică, ce a fost cuprinsă de teatrele de operații, a fost incomparabil mai mare. „*Marele Război*”, a angajat în principal spațiul

europene iar cea de-a doua confruntare mondială a cuprins toate continentele;

- durata : prima conflagrație mondială a durat patru ani (1914-1918) iar iar cea de-a doua a durat șase ani (1939-1945);

- formele, metodele, armele și tacticile folosite au fost total diferite. În timp ce în Primul Război Mondial preponderente au fost luptele în tranșee cu puști, mitraliere și gaze otrăvitoare, în cel de-Al Doilea Război mondial a fost folosită artileria modernă, tancurile, avioanele și navele de luptă dar și submarine. În timpul acestui război s-au dezvoltat și operațiile speciale, comunicațiile secrete, artileria și rachetele terestre și antiaeriene, radiolocația și aviația de vânătoare și/sau de bombardament. Evoluția armamentelor a dus la dezvoltarea bombei atomice care a fost catalizatorul în încheierea războiului;

- amplitudinea bătăliilor a fost aproape fără limite;

- dedicarea întregului glob pentru purtarea războiului și distrugerea distincțiilor dintre câmpul de luptă și frontul intern au fost trăsăturile principale ale acestui conflict.

- propaganda a devenit o componentă obligatorie a războiului total, necesară pentru mărirea producției și menținerea moralului;

- raționalizarea a devenit una dintre metodele principale pentru asigurarea materialelor necesare pentru ducerea războiului;

- principiile morale și legile războiului nu au mai fost respectate. Războiul total se poartă cu neglijarea moralității, obiceiurilor sau legilor internaționale, pentru că părțile combatante sunt inspirate de dușmăniile născute din ideologiile moderne;

- sunt schimbate principiile mobilizării. Războiul total presupune mobilizarea nu numai a forțelor armate, dar și a întregii populații. Cel mai important factor hotărâtor al războiului total era includerea răspândită, nediscriminatorie și deliberată a civililor pe lista țăintelor militare legitime;

- structura și procentul pierderilor sunt diferite. În timp ce doar 5% dintre decesele din Primul Război (1914-1918) au fost civili, în Războiul al Doilea (1939-1945) decesele civililor au ajuns la 66%. Mult mai mulți civili decât militari au fost uciși în Belgia, China, Franța, Grecia, Ungaria, Țările de Jos, Norvegia, Polonia, Uniunea Sovietică și Iugoslavia. În plus,

indiferent de categoriile pe care le folosim, proporții mari dintre aceste victime au fost incontestabil nevinovate;

- caracterul de holocaust al unor acțiuni militare care s-au desfășurat cu bună știință și nu ca „erori de război”. În literatura de specialitate am întâlnit multe exemple ale acestui fapt înspăimântător. Holocaustul este exemplul proeminent al măcelăririi necombatanților. Din păcate așa a fost și în multe alte campanii ale războiului. De exemplu, dintre cele șase milioane de polonezi (evrei și non-evrei) care au fost uciși de germani, o treime erau copii;

- Primul Război Mondial s-a încheiat cu Tratatul de la Versailles în 1919, în care Germania și-a asumat responsabilitatea pentru război. Aceasta a dus la separarea Austro-Ungariei de mai multe state și la independența Estoniei, Letoniei, Lituaniei, Finlandei și Poloniei față de Rusia. De asemenea, a condus la formarea Ligii Națiunilor;

- cel de-Al Doilea Război Mondial sa încheiat cu înfrângerea Germaniei și a Japoniei. Aceasta a dus la apariția a două noi superputeri mondiale, SUA și Uniunea Sovietică;

- Organizația Națiunilor Unite a fost înființată după război pentru a promova cooperarea între națiuni și pentru a preveni un alt război.

Caracterizare și descrierea războiului diferă de la autor la autor, de fapt, de la națiune la națiune. Fiecare națiune participantă spune o poveste proprie a „războiului” și greu pot fi găsite puncte de acord.

Chiar și răspunsurile la întrebările de bază precum „*ce s-a întâmplat*”, „*cum s-a întâmplat*”, „*de ce s-a întâmplat*”, „*când s-a întâmplat*”, „*cum s-a procedat*”,... sunt diferite.

Chiar și astfel de întrebări de bază precum „*ce*”, „*când*” și „*cine*” sunt contestate.

Cum se numește acest conflict militar? Pentru britanici este *Al Doilea Război Mondial* (Second World War), în timp ce americanii îl numesc *Războiul Mondial Doi*; (World War Two), pentru ruși este *Marele Război Patriotic* (Великая Отечественная Война), în timp ce japonezii îl desemnează ca *Războiul Mare din Asia de Est* (the Greater East Asia War).

Există un mare dezacord cu privire la numele celui mai atroce eveniment al războiului în care s-a produs masacrul a 6 milioane de evrei. Ar trebui să fie numit „*Holocaust*”, „*Shoah*”, „*Eveniment*”, un genocid, o

exterminare, o crimă în masă, „l’univers concentrationnaire” (universul lagărului de concentrare) sau chiar expresia nazistă „*Soluția finală*”?

Din aceste motive, fiecare istorie a celui de-al Doilea Război Mondial este neapărat fracturată și incompletă.

Polonia, Germania și Occidentul

Romancierul englez H. G. Wells a publicat, în 1933, cartea „*Chipul lucrurilor care vor veni*” (*The Shape of Things to Come*)², o relatare fictivă a următorilor cincizeci de ani de afaceri mondiale. Predicția lui centrală a fost venirea unui „Ultimul Război” în Europa în viitorul apropiat.

Data aleasă de el a fost ianuarie 1940, iar cauza noului război un incident mărunț la Danzig, în care un comis-voiajor polonez-evreu este împușcat mortal în gara principală de un tânăr național-socialist (nazist) care a interpretat eforturile grotești ale polonezului de a-și ajusta o placă dentară ruptă ca un act de batjocură față de un reprezentant al celui de-al treilea Reich.

În povestea lui Wells, incidentul este doar scânteia necesară pentru a aprinde butoiul de pulbere al rivalităților și neîncrederii europene. În două zile, războiul cuprinde întreaga Europă.

„Tensiunea”, a sugerat Wells, „*a crescut până la un astfel de punct în care dezastrul părea o ușurare și Europa era liberă să se rupă în bucăți*”³.

Acest romancier a fost un vizionar sau a avut o premoniție pentru că, cu aproximativ patru luni mai devreme decât prevăzuse Wells s-a întâmplat ceva asemănător în toamna anului 1939.

Războiul european a izbucnit în trei zile de la capturarea Danzigului de către Germania. Cererile pentru revenirea fostului oraș german au declanșat un conflict care a început cu o invazie germană a Poloniei la **1 septembrie 1939** și a devenit un război mondial atunci când, două zile mai târziu, imperiile britanice și franceze au declarat război Germaniei.

Cauza formală a conflictului a mascat realitatea că de fapt ordinea europeană s-a aflat într-o stare de tensiune extraordinară până în 1939,

² H. G. Wells, *The Shape of Things to Come* (London, 1933).

³ *Ibidem*, pp. 156-157.

provocată de prăbușirea sistemului internațional instituit la sfârșitul Marelui Război.

Conflictul din septembrie 1939 care a lansat Al Doilea Război Mondial a fost rezultatul unor cauze mai mari decât statutul Danzigului.

Prim-ministrul britanic, Neville Chamberlain, a declarat Camerei Comunelor pe 24 august că războiul, dacă va veni, nu va fi „*pentru viitorul politic al unui oraș îndepărtat într-o țară străină, ci va fi luptat pentru a păstra principiile fundamentale ale legislației dreptului internațional*”⁴.

Adolf Hitler le-a spus comandanților săi militari în timpul unei conferințe organizate la 23 mai 1939 pentru a se pregăti de război împotriva Poloniei că nu Danzig este în joc: „*Pentru noi este o chestiune de a ne extinde spațiul de locuit [Lebensraum] în Est și de a face aprovizionarea cu alimente mai sigură*”⁵, iar soluția este venirea unui „Ultimul Război” în Europa în viitorul apropiat.

Războiul izbucnit în septembrie 1939 nu poate fi explicat corect decât în contextul deteriorării ordinii europene în anii 1930, când criza economică, ascensiunea dictaturilor autoritare, diviziunile ideologice profunde, rivalitățile naționaliste și prăbușirea eforturilor Ligii Națiunilor pentru a păstra pacea, toate combinate pentru a face probabil un conflict major.

Cu toate acestea, a fost un război aparent purtat pentru independența Poloniei și o confruntare pentru viitorul Poloniei.

Mai presus de toate, a fost refuzul intransigent al Poloniei de a face vreo concesie puternicului său vecin german, a făcut războiul aproape sigur.

Polonia era, scria un oficial al Ministerului de Externe britanic în mai 1939, „*singurul stat din Europa capabil și dispus să opună o rezistență serioasă agresiunii germane*”⁶.

⁴ *Parliamentary Debates (Hansard)*, Vol. 351, col. 10, 24 August 1939, apud Richard Overy, *1939: Countdown to War*, Publisher: Viking, Year: 2010.

⁵ *Akten zur Deutschen auswärtigen Politik (ADAP)*, Serie D, Band VI (Baden-Baden, 1956), p. 479, Bericht über eine Besprechung am 23 Mai 1939, apud Richard Overy, *op.cit.*

⁶ The National Archives, Kew, London (NA), PREM 1/357, FO memorandum, ‘The Polish request for Financial Assistance for military purposes’, 9 May 1939, p. 2, apud Richard Overy, *op.cit.*

Problema poloneză a revenit în perioada imediat după Primul Război Mondial când puterile aliate victorioase au decis să creeze un stat polonez independent și să-i acorde un coridor terestru către mare prin fostul teritoriu german, cu perspectiva utilizării orașului german Danzig ca port major pentru comerțul de import/export polonez. „Portului i s-a acordat statutul de oraș liber în cadrul unui comitet al Societății Națiunilor care urma să numească un comisar al Ligii care să supravegheze aranjamentele luate pentru a proteja comerțul polonez și pentru a păstra principiul autoguvernării pentru o populație în mare parte germană”⁷.

Soluția nu a fost niciodată acceptată de partea germană, în timp ce liderii polonezi au recunoscut că rezultatul era obligat să provoace o criză viitoare de vreun fel.

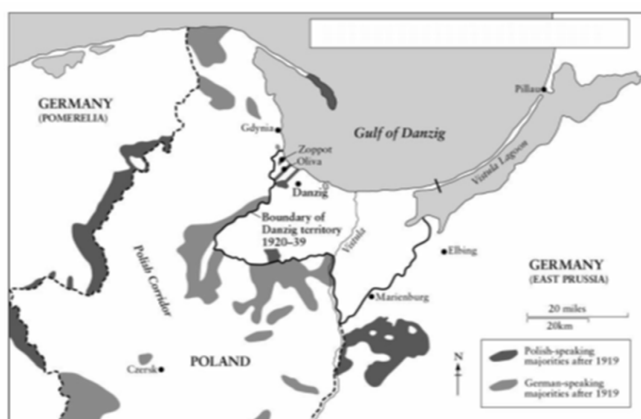

Figura 1. Orașul Liber Danzig și vecinii săi⁸

Statutul Orașului Liber, a remarcat mareșalul Józef Piłsudski, conducătorul Poloniei din 1926 până la moartea sa în 1935, va fi întotdeauna „barometrul relațiilor polono-germane”⁹.

⁷ C. Kimmich, *The Free City: Danzig and German Foreign Policy, 1919-1934* (New Haven, 1968), pp. 3-9.

⁸ Richard Overy, *op.cit.*, p. 15.

⁹ J. Beck, *Dernier rapport: politique polonaise 1926-1939* (Paris, 1955), p. 187, apud Richard Overy, *op.cit.*

Analizând istoria Partidului Nazist în zona Danzig, în perioada anterioară izbucnirii conflictului, constatăm că politicile germane au fost direcționate spre acapararea acestui oraș port, astfel: „*La scurt timp după ce Adolf Hitler a venit la putere în Germania, în mai 1933, Partidul Național Socialist din Danzig a câștigat 38 din cele 72 de locuri în adunarea orașului și a format guvernul orașului. De atunci și până la izbucnirea războiului în septembrie 1939, Danzig a fost efectiv un avanpost al celui de-al Treilea Reich. Până în 1936 a existat un sistem politic virtual, cu un partid unic, iar în noiembrie 1938, adunarea orașului, sfidându-l pe Comisarul Ligii, a introdus faimoasele legi germane de la Nürnberg din 1935 pentru a nega cetățenia deplină a populației evreiești din Danzig*”¹⁰.

Populația germană puternic naționalistă s-a agitat în 1939 pentru a reveni înapoi acasă în Germania.

Problema poloneză era mai mult decât Danzig. În urma Tratatului de la Versailles, semnat în iunie 1919, Polonia a primit nu numai Coridorul prin teritoriul Prusiei de Vest, ci și părți importante din regiunea industrială Silezia. Forțele de voluntari germani, recrutate din rândul soldaților care se întorseseră de pe front în 1919, au luptat împotriva revendicărilor poloneze de-a lungul frontierei de est până când corpul voluntarilor a fost desființat, în cele din urmă, în 1922.

Noul stat polonez cuprindea și o suprafață mare de teritoriu care aparținuse fostului Imperiu Rus. În 1920, Armata Roșie revoluționară, proaspătă după victoriile repurtate în Războiul Civil Rus, au invadat Polonia în încercarea de a distruge tânărul stat polonez și de a răspândi revoluția proletară mai departe în Europa. Cavaleria roșie a ajuns aproape până la granița germană, în timp ce trupele slab înarmate ale lui Mihail Tuhacevski amenințau că vor încercui Varșovia, fosta capitală a Poloniei ruse.

„*În absența oricărui efort al Marii Britanii și Franței de a protejând statul pe care l-au constituit recent, polonezii au obținut o victorie remarcabilă sub conducerea lui Józeph Pilsudski, care în 1914 a ridicat o legiune poloneză pentru a lupta alături de Austro-Ungaria împotriva Rusiei țariste. Bătălia pentru Varșovia a primit rareori greutatea pe care o merită*

¹⁰ H. S. Levine, *Hitler's Free City: A History of the Nazi Party in Danzig 1925-1939* (Chicago, 1973), pp. 121-125, 127-138.

în narațiunile istorice din anii 1920, dar a salvat Europa de Est de la o cruciada comunistă și a păstrat independența Poloniei împotriva celor doi vecini periculoși ai săi, Germania și Uniunea Sovietică. Victoria din 1920 a devenit, de asemenea, mitul fondator al noului stat polonez și și-a jucat rolul în hotărârea sa ulterioară de a nu fi supus nici unuia dintre puterile ei vecini în 1939”¹¹.

În anii interbelici, Polonia și-a menținut independența fragilă și a devenit o putere regională semnificativă în Europa de Est; unii lideri polonezi așteptau cu nerăbdare o extindere a influenței poloneze spre Marea Neagră sau în Ucraina sovietică. În 1932, Polonia a semnat un pact de neagresiune cu Uniunea Sovietică, iar în 1934 a semnat un acord similar cu Germania lui Hitler.

„Polonia era puternic înarmată după standardele puterilor mai mici ale Europei, dedicând până la mijlocul anilor 1930 aproximativ jumătate din cheltuielile guvernamentale pentru armată. În același timp, Polonia nu era privită de marile state occidentale ca un potențial aliat. Antisemitismul polonez și caracterul autoritar al regimului nu au ajutat la construirea de punți către Occident. În vara anului 1938, liderii polonezi au fost în favoarea destrămării statului ceh în speranța că Polonia va putea domina o Slovacie independentă și va deveni o influență majoră în spațiul de la statele baltice până la granițele României. Guvernul polonez a împărțit prada statului cehoslovac dezmembrat lansând un ultimatum de succes cehilor pentru a ceda Poloniei teritoriul Teschen. Occidentului nu i se părea imposibil ca polonezii să se alăture taberei germane”¹².

Deteriorarea bruscă a relațiilor germano-polone până la punctul în care Germania a început războiul în septembrie 1939 a rezultat din faptul că liderii polonezi nu considerau Polonia ca parte a taberei germane. A existat puține tensiuni evidente între Polonia și Germania înainte de München, deși statutul Danzigului și viitorul Coridorului polonez au fost elemente ale situației postbelice pe care liderii germani ar fi dorit să o rezolve.

¹¹ A. Zamoyski, *Warsaw 1920: Lenin's Failed Conquest of Europe* (London, 2008), apud Richard Overly, *op.cit.*

¹² A. Prazmowska, *Eastern Europe and the Origins of the Second World War* (London, 2000), pp. 137, 144-145.

Reînvierea puterii germane sub Hitler a reprezentat o amenințare profundă, dar liderii Poloniei erau hotărâți ca în cazul lor integritatea Tratatului de la Versailles să fie apărat cu orice preț. Deși dorește să profite de pe urma prăbușirii rezistenței cehe din 1938, Polonia nu dorea ca soluția de la München să fie aplicată minorităților germane care trăiesc pe teritoriul polonez sau în Orașul Liber. Pe partea germană, dezmembrarea Cehoslovaciei a deschis calea unei revizuirii ulterioare a status quo-ului în Europa de Est.

„Pe 1 Octombrie 1938, când trupele germane au intrat în zonele germane din Sudeți cedate lor prin Acordul de la München, Hitler i-a spus aghiotantului că problemele poloneze nu au fost uitate: „La momentul potrivit, când polonezii vor fi cedat, el îi va împușca pe polonezi”¹³.

Este puțin probabil ca în acest stadiu Hitler să se fi gândit la război cu Polonia. Soluția preferată a fost acordul de la Varșovia de a revizui frontierele, de a accepta cedarea Danzigului către Germania și de a deveni parte a unui bloc pro-german în Europa de Est.

„La 24 octombrie 1938, ministrul german de externe, Joachim von Ribbentrop, l-a invitat pe ambasadorul polonez, Józef Lipski, la un prânz în Grand Hotel din Berchtesgaden, aproape de retragerea lui Hitler pe Obersalzberg. Aici el a făcut prima sugestie ca Danzig să fie returnat Germaniei și să fie stabilită o legătură rutier-feroviară peste Coridor, cu drepturi extrateritoriale pentru Germania asupra rutei. Polonia, a sugerat Ribbentrop, ar putea, de asemenea, să se alieze cu Germania, Italia și Japonia în pactul Anti-Comintern îndreptat împotriva Uniunii Sovietice”¹⁴.

Lipski s-a întors la Varșovia și a comunicat sugestiile germane ministrului de externe, Józef Beck. El era figura dominantă în guvernul polonez și fusese la Ministerul de Externe al Poloniei din 1932. Beck a simțit că conducerea germană era pe cale să se angajeze într-un „război al nervilor” asupra Danzigului.

¹³ G. Engel, *Heeresadjutant bei Hitler, 1938-1943: Aufzeichnungen des Majors Engel* (Stuttgart, 1974), p. 40, apud Richard Overy, *op.cit.*

¹⁴ W. Jędrzejewicz (ed.), *Diplomat in Berlin 1933-1939: Papers and Memoirs of Józef Lipski, Ambassador of Poland* (New York, 1968), pp. 453-458, Doc. 124, Notes concerning ambassador Lipski's conversation with Reich Minister of Foreign Affairs Ribbentrop, 24 October 1938, apud Richard Overy, *op.cit.*

„La sfârșitul lunii noiembrie, Beck i-a spus clar lui Ribbentrop că nu există nicio îndoială că Danzig nu ar putea fi reîncorporat în Germania; în schimb, a propus dizolvarea Comitetului Ligii și un acord comun polono-german, respectând interesele celor două popoare din Danzig, dar păstrându-și statutul de independență.

La 24 noiembrie, Hitler a instruit forțele armate germane să pregătească un plan pentru capturarea Danzigului cu forța.

Pe 5 ianuarie 1939, Beck a fost invitat la Berlin, unde Hitler a reiterat opinia că Danzig trebuie să redevină german. În primăvară, tonul german a devenit mai categoric. La 20 martie, Ribbentrop ia spus lui Lipski că Danzig trebuie returnat Germaniei și că trebuie stabilite comunicațiile extrateritoriale. A insistat ca Beck să vină la Berlin pentru a negocia”¹⁵.

Momentul cererii a fost destul de nepotrivit având în vedere că venit într-o săptămână agitată, la numai șase zile după ce președintele ceh a fost forțat să călătorească la Berlin pentru a cere „protecție” (urmată de ocupația germană a provinciilor cehe Boemia și Moravia) și cu două zile înainte ca Lituania să fie obligată să cedeze înapoi un alt teritoriu german, Memel.

Ministrul de externe polonez Beck a tras concluzia evidentă și a refuzat să vină. Acesta a fost sfârșitul negocierilor amicale. Ambasadorul Lipski nu i-a mai reîntâlnit nici pe Hitler, nici pe Ribbentrop până în 31 august, cu o zi înainte de invazia germană a țării sale.

Pentru oficialii din politica de externe poloneză lucrurile erau destul de clare în sensul că nu prea era ce să se mai negocieze cu germanii.

La o întâlnire la Ministerul polonez de externe pe 24 martie, Beck a schițat opțiunile poloneze. Germania, a susținut el, „și-a pierdut predictibilitatea”. Hitler trebuia să se confrunte cu genul de determinare pe care nu o întâlnește încă nicăieri în Europa. Polonia, a continuat Beck, avea o linie de referință în negocieri sub care nu putea merge. „Este clar”, a continuat el, „Ne vom lupta”¹⁶.

¹⁵ Jedrzejewicz (ed.), *Diplomat in Berlin*, pp. 482, 582. Vezi și D. Schenk, *Hitlers Mann in Danzig: Albert Forster und die NS-Verbrechen in Danzig-Westpreussen* (Bonn, 2000), pp. 103-104, apud Richard Overy, *op.cit.*

¹⁶ Lipski papers, pp. 503-4, Doc. 138, memorandum on the conference of senior officials with the Polish Minister of Foreign Affairs, apud Richard Overy, *op.cit.*

Liniile frontului au fost stabilite în ultima săptămână a lunii martie 1939. În ziua următoare întâlnirii lui Beck, Hitler a ordonat forțelor armate germane să pregătească un plan operațional pentru invadarea Poloniei care să cuprindă și posibilitatea ca polonezii să fie izolați la nivel internațional dacă vor refuza să accepte cererile germane.

Forțele poloneze de la frontiera de vest au fost plasate în alertă în aceeași săptămână. În Marea Britanie, unde ocupația germană și destrămarea Cehoslovaciei au pus capăt oricăror iluzii că Hitler ar putea fi reținut într-un cadru acceptabil pentru interesele britanice și franceze, anexarea germană a teritoriului Memel a provocat temeri tot mai mari că o lovitură militară bruscă ar adăuga Danzig la capturile germane.

Se pare că lucrurile avansau într-o direcție fără întoarcere, calea războiului: „Informațiile trimise la Londra din Polonia au indicat o întărire a atitudinilor poloneze. Pe 27 martie, șeful de cabinet polonez a indicat că Polonia se va lupta pentru Danzig. Opinia poloneză era, credea el, „nepregătită” chiar și pentru discuții rezonabile”; armata era „la fel de îndârjită”. Surse secrete le-au indicat britanicilor că Germania era pe cale să ocupe Danzig printr-o lovitură militară surpriză. Chamberlain a fost informat: „Acțiune iminentă”¹⁷.

Ca răspuns imediat al diplomației engleze, la 31 martie, în Camera Comunelor, Chamberlain a anunțat o garanție a independenței Poloniei, care a fost convenită și de guvernul francez câteva zile mai târziu. Nicio lovitură militară nu s-a materializat, iar britanicii au presupus că mobilizarea militară poloneză și garanția acordată l-ar fi forțat pe Hitler să se retragă, o viziune care a încurajat o mai mare fermitate în politica britanică în lunile de vară.

În aceste condiții Danzig nu mai era privit de nimeni drept o problemă astfel că: „Lordul Halifax, ministrul de externe britanic, a scris o notă despre chestiunea Danzig pentru cabinetul său la 5 mai 1939, arătând că problema era acum una dintre ambițiile germane de a domina Europa, pe de o parte, și determinarea poloneză de a-și apăra independența, pe de

¹⁷ NA, PREM 1/331a, note for Horace Wilson from Col. Hastings Ismay, 31 March 1939, encl. intelligence assessment on Poland; note for Wilson from Ismay, 31 March 1939, encl. report from the Deputy Director of Military Intelligence, ‘Germany’s intentions regarding DANZIG – 30 March 1939’, apud Richard Overy, *op.cit.*

altă parte. Deși calea către o reglementare liber negociată a Danzigului era încă deschisă, un compromis era acum, credea el, „puțin probabil”¹⁸.

Toate părțile implicate în cele din urmă în criza din august și septembrie care a dus la războiul mondial au fost direcționate direct spre conflict.

Polonia era hotărâtă să nu cedeze cererilor germane și era înarmată cu o garanție internațională pentru a întări această hotărâre: „Pe 3 aprilie, ca reacție la această garanție, Hitler ordonase în cele din urmă ca pregătirile pentru „Cazul Alb” (invazia Poloniei) să fie finalizate până la 1 septembrie.

El era hotărât să se asigure că peste vară se va deschide o breșă între Polonia și statele occidentale, pentru a se asigura că războiul cu Polonia nu se extinde. Pe 23 mai, el le-a spus comandanților săi militari: „Sarcina este de a izola Polonia. Succesul izolării este decisiv. . . Nu trebuie să ajungă la o confruntare simultană cu Occidentul”¹⁹.

Convingerea lui Hitler era că, atunci când era vorba de un test de voință, Occidentul va ceda și se vor retrage dintr-o situație de criză.

La rândul lor, guvernele britanic și francez, deși departe de a fi unanime în privința ducerii unui război european, și-au clarificat public poziția din nou și din nou în timpul verii lui 1939: dacă Germania ar acționa unilateral asupra Poloniei, ar onora garanția venind în sprijinul Poloniei.

Se spera că dovezile fermității occidentale vor acționa acum pentru a-l descuraja pe Hitler sau îl vor forța să negocieze fără amenințări. Această speranță, deși părea atunci subțire, a fost, de asemenea, un fir vizibil prin criza care a dus la război. Ambele părți au exploatat informațiile secrete care păreau să susțină ideea că cealaltă parte va ceda, în ultimul moment.

Cu toate acestea, în fiecare stat pregătirile de război s-au accelerat pentru a fi gata în cazul în care s-ar întâmpla ceea ce putea fi mai rău.

„Conscripția a fost introdusă în Marea Britanie, în aprilie 1939 au început recrutările, iar discuțiile cu statul major anglo-francez au fost

¹⁸ NA, PREM 1/331a, memorandum by the Secretary of State, ‘Danzig’, 5 May 1939, pp. 5, 8, apud Richard Overy, *op.cit.*

¹⁹ Schenk, *Hitlers Mann in Danzig*, pp. 104-105; *ADAP*, Serie D, Band VI, p. 479, apud Richard Overy, *op.cit.*

inițiate în martie cu scopul de a duce un război de trei ani împotriva Germaniei.

Statele occidentale nu erau entuziasmate de Polonia ca aliat, dar adevărata țintă a politicii occidentale a fost să descurajeze sau să restrângă acțiunile germane în continuare în orice parte a Europei și să folosească Polonia ca zonă de rezistență.

Discuțiile dintre Marea Britanie și Franța au dus în cele din urmă la un plan în care o Polonie independentă va fi reconstituită numai după încheierea ostilităților prelungite, constrângându-i astfel pe polonezi la o înfrângere timpurie”²⁰.

Când liderii polonezi au solicitat ajutor financiar în Marea Britanie și Franța pentru viitorul lor efort de război, cererile au fost tratate cu indiferență. Beck a cerut un împrumut la sfârșitul lunii aprilie pentru a permite Poloniei să cumpere materii prime și arme, iar în mai a fost sugerată o cifră de 60 de milioane de lire sterline.

„Alte sume au fost solicitate la Paris, unde inițial a existat mai mult interes pentru acordarea de credite. Cancelarul britanic al Fiscului, Sir John Simon, i-a spus lui Chamberlain că ideea de a salva reînarmarea poloneză este „cu adevărat imposibilă”, deoarece propria poziție financiară a Marii Britanii a fost slăbită de cheltuielile militare grele. Guvernul britanic era pregătit să ofere în jur de o zecime din suma solicitată, dar abia pe 24 iulie s-a făcut această concesie și numai dacă cele 8 milioane de lire sterline oferite erau cheltuite pe mărfuri britanice”²¹.

²⁰Așa-numitul „Plan de război” pentru un război de trei ani era deja în discuție în martie și a fost convenit în Cabinetul de război britanic la câteva zile după izbucnirea războiului. Vezi NA, AIR 9/105, Chief of Staff, „British Strategical Memorandum”, 20 martie 1939; PREM 1/377, Minute on war aims, 9 September 1939, apud Richard Overy, *op.cit.* Planificarea urma să se bazeze „pe ipoteza că războiul va dura trei ani sau mai mult”.

²¹ NA, PREM 1/357, FO memorandum, ‘The Polish request for Financial Assistance for military purposes’, 9 May 1939; aide memoire from Polish ambassador, 12 May 1939; memorandum for the prime minister from Sir John Simon, 15 May 1939; Simon to Halifax, 24 July 1939, apud Richard Overy, *op.cit.*

Reticența britanicilor i-a molipsit și pe francezi, care au renunțat la acordarea ajutorului financiar Poloniei. Așadar, Polonia a fost lăsată să se descurce singură.

Deși Hitler se îndoia de hotărârea occidentală, în august 1939 era clar că problema poloneză era puțin probabil să fie soluționată în favoarea Germaniei fără o criză mai profundă decât cea generată în anul precedent asupra Cehoslovaciei. Pentru a fi sigur de izolarea Poloniei, Hitler a autorizat abordări mai apropiate către Uniunea Sovietică, a cărei poziție față de criza poloneză era incertă. Marea Britanie și Franța au făcut, de asemenea, abordări la Stalin în speranța că o înțelegere reînnoită între cele trei state (Antanta) ar fi suficientă pentru a-l descuraja pe Hitler odată pentru totdeauna.

Niciun stat occidental nu a făcut încercări serioase sau reușite de a consolida un acord militar sau politic cu Uniunea Sovietică și niciunul nu a putut convinge Polonia să coopereze, deoarece guvernul polonez s-a îndoit, pe bună dreptate, de bunăvoința sovietică și nu a acceptat trupele sovietice pe pământul polonez.

„Acest eșec a fost considerat încă de atunci drept cea mai mare oportunitate pierdută din anii de dinainte de război. Ministrul francez de externe pacifist, Georges Bonnet, l-a învinuit ulterior pe Beck de „atitudine de neînțeles, arogantă și perfidă” pentru distrugerea șansei de alianță cu sovieticii.

Lordul Halifax, reflectând asupra chestiunii într-un articol scris în timpul războiului dar nepublicat, a înțeles problema mai clar: „Un iepure inteligent”, scria el, „nu ar fi de așteptat să salute protecția unui animal care are de zece ori dimensiunea lui, pe care l-a creditat cu obiceiurile unui șarpe boa constrictor”²².

Din punctul de vedere al Poloniei, prețul cooperării sovietice ar fi putut fi la fel de scump ca eșecul de a o asigura.

În cele din urmă, Stalin a fost mai atras de ideea de neutralitate în orice conflict european și perspectiva de a-și asigura controlul sovietic

²² G. Bonnet, *Quai d'Orsay* (Isle of Man, 1965), p. 251; Borthwick Archive, University of York, Halifax papers, A4.410.12/1, 'Foreign Policy 1938-9: an unpublished note' [n.d.], p. 3, apud Richard Overy, *op.cit.*

asupra teritoriilor din Europa de Est, așa că a acceptat un pact cu Germania lui Hitler. Deși s-a susținut că Stalin a fost forțat să încheie un pact pe care nu l-a dorit, nu în ultimul rând de către istoricii care văd angajamentul sovietic față de o anumită formă de securitate colectivă ca pe o dorință reală de a coopera cu Occidentul, dovezile sunt copleșitoare că Conducerea sovietică s-a jucat cu ideea unei alianțe occidentale, pentru a face presiuni asupra Germaniei, să facă un acord care să ofere adevărate concesii părții sovietice.

Niciun stat nu a considerat Polonia ca pe un element politic permanent.

Teritoriul polonez fusese împărțit între germani și ruși încă din secolul al XVIII-lea, iar noul stat avea doar douăzeci de ani. Distrugerea Poloniei a fost un rezultat acceptabil pentru ambele părți.

Povestea ulterioară a zborului dramatic al lui Ribbentrop către Moscova din 22 august este binecunoscută.

„Pactul de neagresiune rezultat, semnat în dimineața devreme a zilei de 24 august, și protocolul secret prin care s-a hotărât împărțirea Poloniei și a statelor baltice în sfere de influență a fost salutată de Hitler ca un triumf diplomatic de profundă semnificație.

Se aștepta să audă iminent despre cedarea guvernelor britanic și francez.

Absența unei amenințări sovietice a adăugat putere convingerii sale că Occidentul nu va lupta pentru Polonia. „Inamicii noștri”, le-a spus el comandanților săi într-o conferință din 22 august, „sunt niște viermi mici. I-am văzut eu la München”²³.

Merită să ne întrebăm: cine a vrut război în 1939? Majoritatea europenilor cu siguranță nu au făcut-o. Hitler cu siguranță a făcut-o, pentru că dorea să evite orice impresie de slăbiciune din partea lui odată ce a decis să se pregătească pentru invazia poloneză. Era foarte conștient că peste

²³ H. Michaelis and E. Schraepler (eds.), *Ursachen und Folgen vom deutschen Zusammenbruch 1918 und 1945 bis zur staatlichen Neuordnung Deutschlands in der Gegenwart* (Berlin, n.d.), Vol.xiii, p. 481, Niederschrift über die Aussprache Adolf Hitlers, 22 August 1939. On the fall of Western governments see L. E. Hill (ed.), *Die Weizsdcker-Papiere 1933-1950* (Frankfurt am Main, 1974), p.159, diary entry for 23 August 1939, apud Richard Overly, *op.cit.*

München fusese frustrat în încercarea unui mic război împotriva cehilor; în fața comandantilor săi militari fusese silit să facă compromisuri.

Dar el dorea război în propriile sale condiții, de preferință un război local cu Polonia. Ribbentrop s-a făcut ecoul vocii stăpânului său, dând vina pe polonezi pentru intransigența lor și amenințând cu orice fel de război.

Într-o conversație din 12 iunie 1939 cu comisarul Ligii pentru Danzig, istoricul elvețian Carl Burckhardt, a afirmat că: „*Ribbentrop a spus că Polonia va fi învinsă în trei zile, iar dacă Franța ar interveni „ar fi redusă la statutul de putere de clasa a treia”*”, iar dacă Marea Britanie ar urma exemplul, „*Imperiul Britanic ar fi zdrobit și el*”, în timp ce Germania ar lupta „*până la ultima femeie și până la ultimul copil*”²⁴.

Nu este ușor să judeci ce au făcut liderii occidentali despre astfel de amenințări sălbătice când Burckhardt le-a spus câteva zile mai târziu, așa cum se așteptase și Ribbentrop să se întâmple.

O transcrierea conversației i-a fost arătată lui Chamberlain, care a scris pe marginea documentului că „*i-a fost greu să ajungă la vreo concluzie pe baza unor astfel de vorbării goale*”²⁵.

Neville Chamberlain este adesea zugrăvit ca un bărbat care a căutat orice modalitate de a evita conflictul în 1939, dar deși a crezut întotdeauna că pacea este preferabilă războiului, el și-a făcut puține iluzii despre Hitler până la începutul anului 1939. În martie, l-a descris pe Hitler unui oaspete drept „*cel mai negru diavol pe care l-a întâlnit vreodată*”²⁶.

Nu dorea războiul, dar recunoștea posibilitatea lui evidentă și, împreună cu mare parte din publicul britanic, era gata să accepte necesitatea lui dacă Hitler se va comporta în continuare fără sens.

Prim-ministrul francez, Édouard Daladier, și cea mai mare parte a populației franceze au împărtășit această viziune fatalistă. În niciun caz nu poate fi demonstrat că au avut în vedere vreodată abandonarea Poloniei dacă Germania ar acționa ca agresor. Dar în Polonia, unde tensiunea dintre

²⁴ NA, PREM 1/331a, R. Makins (FO), ‘Record of conversation with M. Burckhardt’, 12 June 1939, p. 4, apud Richard Overy, *op.cit.*

²⁵ *Ibidem.*

²⁶ Magdalene College, Cambridge, Inge papers, Vol. 36, diary 1938-9, entry for 16 March 1939, apud Richard Overy, *op.cit.*

polonezi și etnicii germani a atins un nivel aprins în timpul verii lui 1939, o alternativă serioasă la luptă pare să nu fi fost niciodată luată în considerare.

Când generalul britanic Sir Edmund Ironside a vizitat Polonia în iulie 1939 pentru a inspecta forțele armate și planurile de război, el a raportat „o conducere a armatei „plină de încredere”, susținută de amintirile lor comune despre înfrângerea Armatei Roșii ca bărbați mai tineri în 1920. Ironside a declarat că „întreaga națiune e hotărâtă să lupte”, o atitudine pe care o atribuia unui „spirit nebun de optimism” în rândul poporului polonez”²⁷.

În aceeași notă de încredere și optimism ambasadorul polonez la Washington le-a spus liderilor americani că „cavaleria poloneză va duce războiul pe pământul german cu o perspectivă rezonabilă de succes”²⁸.

Dârzenia și patriotismul populației poloneze erau evidente.

Jurnalistul american William Shirer, care a vizitat portul polonez Gdynia în august 1939, a găsit muncitori obișnuiți din docuri echipați pentru război: „Suntem pregătiți, vom lupta”²⁹.

Toate acestea sugerează că războiul din septembrie 1939 era inevitabil și erau mulți europeni la acea vreme care credeau că așa era. Cu siguranță a existat loc de negociere privind statutul Danzigului, pe care polonezii și aliații lor l-au lăsat deschis atâta timp cât conducerea germană va accepta o negociere egală, fără amenințări. Dar pentru ca războiul să fie evitat, trebuia să se întâmple unul dintre cele trei lucruri: Hitler ar trebuit să se retragă din nou din război, așa cum o făcuse la München, și să accepte o soluționare convenită la nivel internațional a disputelor polono-germane; sau liderii polonezi ar fi trebuit să accepte că războiul cu Germania era o

²⁷ NA, PREM 1/331a, War Office to prime minister, August 1939, encl. ‘General Ironside’s Report on conditions in Poland, 28 July 1939’, p. 3, apud Richard Overy, *op.cit.*

²⁸ 24 Franklin D. Roosevelt Library, President’s Secretary’s File, Box 47, State Department to Roosevelt encl. ‘Record of Conversation between Under Secretary of State and Polish ambassador, 9 Aug 1939’, p. 3, apud Richard Overy, *op.cit.*

²⁹ W. L. Shirer, *Berlin Diary: The Journal of a Foreign Correspondent 1934-1941* (London, 1941), p. 143, entry for 13 August 1939, apud Richard Overy, *op.cit.*

opțiune irațională și să accepte să revizuiască statutul Danzigului și frontiera de vest cu Germania; sau liderii britanici și francezi, fie în comun, fie singuri, au trebuit să renunțe la garanție și să întindă Germaniei o mână liberă efectivă în Europa de Est. Deși niciuna dintre aceste poziții nu era probabilă, acestea erau alternative.

Hotărârea tuturor părților în conflict a fost testată la extrem în cele zece zile extraordinare de dramă care au despărțit încheierea pactului germano-sovietic în dimineața devreme a zilei de 24 august și în după-amiaza târziu a zilei de 3 septembrie, când Franța s-a alăturat Marii Britanii pentru a declara război împotriva Germaniei.

Declanșarea războiului a fost pecetluită de deciziile luate sub presiunea imensă de a ști că Europa risca să fie scufundată din nou într-un conflict despre care mulți se temeau că va însemna eclipsa civilizației europene.

În cele din urmă, rezolvarea crizei a căzut în sarcina unei mâini de bărbați obligați, indiferent dacă le-a plăcut sau nu, să joace o dramă care a implicat viața a milioane de europeni obișnuiți.

Concluzii

Privind originile războiului din Europa nu există o părere unanim acceptată pentru că nici principiile de analiză nu sunt uniform stabilite.

Majoritatea istoricilor urmăresc originile celui de-al Doilea Război Mondial până la „războiul mondial” anterior. Într-adevăr, ei susțin că cel de-al Doilea Război Mondial nu poate fi distins clar de Primul Război Mondial: ceea ce europenii au experimentat a fost un „război de treizeci de ani” din secolul al XX-lea. Poate că nu dorim să mergem atât de departe în adâncimea istoriei, dar este adevărat că impunerea condițiilor Tratatului de la Versailles (1919) puterilor înfrânte și forțarea acestora să-și ipotecheze economiile printr-un proiect de lege de reparații, subiectiv stabilite de marile puteri învingătoare, poate reprezenta un reper pentru un alt conflict major. După cum a spus un istoric: „*Puterile vor fi puteri*”³⁰.

³⁰ A. J. P. Taylor, *The Origins of the Second World War* (Harmondsworth: Penguin, 1979), p. 9.

Cu alte cuvinte, era inevitabil că Germania va căuta să recâștige ceea ce considera locul său de drept în lume.

Astăzi există un motiv și mai presant pentru a vorbi și a scrie despre astfel de evenimente: printre noi se află o nouă generație care nu cunoaște puțin sau deloc acest război. Suntem în pericol de a „uita”. Pe măsură ce supraviețuitorii mor treptat, memoria lor este depășită de poveștile spuse de învingători și (cel mai tulburător) de „negatorii ororilor războiului” – grupuri puternice cu propriile lor agende politice de extremă dreaptă. Există, de asemenea, amenințarea că traducerea „războiului” într-o altă poveste de bătlăii și strategii îi va dilua oroarea. Sanitizarea datelor războiului în unele istorii militare este periculoasă. Macelul în masă devine un recital blând de „numărători de cadavre”.

Enumerarea anonimă a milioane de bărbați, femei și copii uciși sau răniți, statisticile amorțitoare care estimează proporția de orașe distruse și recitalul fără sens al forței diferitelor armamente ne pot îndepărta de victime.

Un proces similar de dezumanizare a permis să aibă loc un comportament atroce în timpul războiului.

Când Iosif Stalin (dictatorul URSS) a glumit că „o singură moarte este o tragedie, un milion de morți este o statistică”, el atragea atenția asupra unei posibilități foarte înspăimântătoare privind viziunile conducătorilor și posibilele efectele ale războiului.

În cuvintele poate inexacte ale istoricului Simon Dubnov, chiar înainte de a fi ucis de un polițist lituanian în timpul distrugerii ghetoului de la Riga: „*Oameni buni, nu uitați, oameni buni, spuneți povestea voastră*”³¹, regăsim chemarea la cunoașterea adevărului.

Mi-am permis să-l citez în finalul acestui articol pe Karl Kraus³² pentru că citatul exprimă cum nu se poate mai clar semnificația războiului: „*La început războiul înseamnă speranța tuturor că după va fi mai bine;*

³¹ A. Wiewiorka, ‘From Survivor to Witness: Voices from the Shoah’, in Jay Winter and Emmanuel Sivan (eds.), *War and Remembrance in the Twentieth Century* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), p. 125.

³² Karl Kraus, scriitor și ziarist austriac, (de origine evreu) poet, eseist, dramaturg, pamfletar și un apreciat autor de satiră și aforisme din Belle Époque, ironia sa vizând presa, cultura și politica germană și austriacă.

apoi e așteptarea că pentru celălalt va fi mai rău; apoi satisfacția că celuilalt nu-i este mai bine; la sfârșit surpriza că amândurora le este rău”.

BIBLIOGRAFIE

- BOURKE J., *The Second World War: A Peoples History*, Publisher: Oxford University Press, USA, 2003;
- HAVERS R., *The Second World War (2): Europe 1939–1943*, Series: Essential Histories, Publisher: Routledge, 2005;
- JUKES G., *The Second World War: The Eastern Front 1941-1945*, Series: Essential Histories, Publisher: Routledge, 2003;
- JUKES G., *The First World War: The War to End All Wars*, Series: Osprey General Military Publisher: Osprey Publishing, 2013;
- KIMMICH C., *The Free City: Danzig and German Foreign Policy, 1919-1934*, New Haven, 1968;
- LEVINE H.S., *Hitler's Free City: A History of the Nazi Party in Danzig 1925-1939*, Chicago, 1973;
- LEWIS D., *Churchill's Great Escapes: Seven Incredible Escapes Made by WWII Heroes*, Publisher: Citadel, 2022;
- OVERY R., *The Origins of the Second World War*, Series: Seminar studies in history, Publisher: Routledge; Taylor and Francis, 2014;
- OVERY R., *The Oxford Illustrated History of World War Two*, Publisher: Oxford University Press, 2015;
- OVERY R., *1939: Countdown to War*, Publisher: Viking, 2010;
- OVERY R., WHEATCROFT A., *The Road to War: Revised Edition*, Publisher: Penguin (Non-Classics), 2000;
- PRAZMOWSKA A., *Eastern Europe and the Origins of the Second World War*, London, 2000;
- TAYLOR A. J. P., *The Origins of the Second World War*, Harmondsworth, Penguin, 1979;
- WELLS H. G., *The Shape of Things to Come*, London, 1933;

WIEVIORKA A., „From Survivor to Witness: Voices from the Shoah,, in Jay Winter and Emmanuel Sivan (eds.), *War and Remembrance in the Twentieth Century*, Cambridge, Cambridge University Press, 1999.

